

STUDIA LITTERARIA
A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

TOMUS XLV.

Redigunt:
I. BITSKEY et L. IMRE

HUMANIZMUS, RELIGIO, IDENTITÁSTUDAT

*Tanulmányok a kora újkori Magyarország
művelődéstörténetéről*

DEBRECEN, 2007

A MAGYAR NEMZETSORS TOPOSZAI A NÉMET JEZSUITA DRÁMÁBAN*

Az elmúlt két évtized történeti, hermeneutikai, irodalomtörténeti és kultúraelméleti kutatásai egybehangzóan megállapították, hogy egy nemzeti, etnikai vagy politikai közösség saját múltjáról és önmagáról alkotott képe szorosan összefügg a vele érintkező közösségekben róla létrehozott elképzelésekkel. Mint Bitskey István megjegyezte: „A nemzeti identitástudat formálódásában [...] jelentékeny szerepet szokott játszani az a mások által megrajzolt kép, amely a saját nézőpontból nem látható vonásokra is rávilágít.”¹ Másként fogalmazva: „Valamely önazonosság csakis másokhoz képest írható körül. A magyar nemzet és irodalom önazonosságát elsősorban más nyelvekhez képest lehet meghatározni.”²

A kora újkori nemzeti önértelmezések és a más nemzetekről kialakított képek egyik fontos, ám kevésbé kiaknázott forrása az iskoladráma. Az iskolai színjátszás a 16–18. században összeurópai jelenség, melynek feltárása csak a nagymennyiségű, rendkívül komplex forrásanyag egészének figyelembevételével, komparatiztikai eszközök és módszerek alkalmazása révén lehet eredményes. Ez a forrásanyag átfogó dráma- és színháztörténeti, irodalom- és művelődéstörténeti folyamatok mellett jó lehetőséget kínál retorikatörténeti, tárgyátörténeti és imagológiai kérdések vizsgálatára.³

Az iskolai színjátszás, azon belül a jezsuita dráma műfaja jelentősen felértékelődött az utóbbi évek magyar irodalomtörténeti kutatásában. Az iskoladramáknak jól körülhatárolható csoportját alkotják a nemzeti történelemről szóló darabok, s nem véletlen, hogy az első témátörténeti monográfia a ma-

* A kutatást a Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft támogatása tette lehetővé, melyért köszönetet mondunk. A hungarológiai kongresszust követően jelen írás teljes szövegű változata a források jegyzékével együtt megjelent: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2007, 343–387.

¹ BITSKEY István, *A német irodalom magyarságképe. Horst FASSEL: Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur*, Hittel, 2004/6, 121–123, itt: 122.

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nyelv, nemzet, irodalom*, Irodalomismeret, 2002/5–6, 30–39, itt: 30.

³ Ruprecht WIMMER, *Neuere Forschungen zum Jesuitentheater des deutschen Sprachbereiches: Ein Bericht (1945–1982)*, Daphnis, 1983, 585–692, itt: 597–598.

gyar történelmi tárgyú iskolai színjátékokról készült el. Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna munkájának fontos következtetése, hogy a magyar történelmi tárgyú darabok nem kis mértékben szolgálták a nemzeti azonosság megerősítését és tudatosítását.⁴ A szerzők utalnak arra, hogy a legtöbb magyar tárgyú drámát a jezsuiták iskoláiban mutatták be, s „a jezsuita iskolai színjátásban katolikus, Habsburg-párti szellemisége ellenére mindvégig jelen vannak a nemzeti vonások is.”⁵

Ezek az előzmények a német irodalom Magyarország-képére vonatkozó korábbi kutatások eredményeivel együtt arra ösztönöztek bennünket, hogy megkíséreljük összegyűjteni és értékelni a német nyelvterületen előadott magyar tárgyú jezsuita darabok forrásanyagát. Kiindulásként a téma két alapvető kézikönyvét, a német jezsuita drámaprogramok Elida Maria Szarota által hasonmás kiadásban közreadott, reprezentatívnak szánt, kommentált válogatását⁶ és Jean-Marie Valentinnek a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban bemutatott darabok fennmaradt forrásait és szakirodalmi adatait kronologikus rendben közlő repertóriumát használtuk.⁷ Ezt kiegészítettük a magyar szakirodalom adataival⁸ és saját gyűjtésünkkel. Az anyaggyűjtést

⁴ VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Akadémiai, 2000 (Irodalmi füzetek, 147), 213.

⁵ *Uo.*, 56.

⁶ Elida Maria SZAROTA, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periochenedition: Texte und Kommentare*, I–III, München, Wilhelm Fink, 1979–1983.

⁷ Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*, I–II, Stuttgart, Peter Lang, 1983–1984.

⁸ LÁZÁR Béla, *Tanulmányok a jezsuita drámák köréből*, I. *Hazai tárgyú német jezsuita drámák*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1891, 731–736; ALSZEGHY Zsolt, *A magyar Bebecus-dráma*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1910, 233–235; *uő*, *Magyar tárgyú latin jezsuitadrámák*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1911, 99–114; TIMAR Kálmán, *Magyar vonatkozású salzburgi iskoladráma*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1929, 228–229; „*Emericus*”: *Egy dillingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása Szent Imre emlékezetére*, Bp., 1930; Joseph KUCKOFF, *Das Spiel vom heiligen Stephan: Ein Schuldrama aus dem Jahre 1627*, Ungarische Jahrbücher, 1940, 267–330; *Pannonien vermessen: Ungarnbilder in der deutschen Literatur von Ekkehard IV. bis Siegfried Lenz*, Hg. Horst FASSEL, Stuttgart, 2004, 16–20; *Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század c. sorozat kötetei*; Géza STAUD, *Die Türkenkriege auf der Schulbühne der Jesuiten (1683–1700) = Laurus Austriaco-Hungarica*, ed. Béla KÖPECZI–Andor TARNAI, Bp.–Wien, Akadémiai–Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988, 181–192; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Szent István alakja a régi magyar drámairodalomban = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 189–200; *vö.* KERÉNYI Ferenc, *Szent István alakja a régi magyar drámákban*, Somogy, 1999/6, 606–613; Georg SCHREIBER, *König Stephan der Heilige in der deutschen Hagiographie und im Schuldrama*, Zeitschrift für katholische Theologie, 1938, 502–536; NAGY Júlia, *Keresztény Herkulesek = School and Theatre in the Past and Nowadays / Az iskolai színjátás múltja és jelene* (CD-ROM), ed./szerk. GRADATIO, Miskolc, Academia Ludi et Artis, 2002.

nem zártuk le, ami befolyásolta a feldolgozás módszerét és a következtetések érvényességét.

A forrásanyag

A kutatás során összesen harminckilenc magyar történeti tárgyú nyomtatott drámaprogramot és teljes drámaszöveget vettünk számba a német nyelvterületről.⁹ A teljes szövegek közül három kézirat, egy nyomtatásban jelent meg. Ezek a számok jelzik, hogy a kéziratos drámaszövegek jóval kisebb arányban maradtak fenn, mint a nyomtatott programok, s feltártságuk is esetleges. A török tárgyú darabok közül csak azokat vontuk be, melyek címükben közvetlenül utalnak Magyarországra. Bevontunk továbbá a vizsgálathoz kilenc ún. magyar vonatkozású darabot, melyek szerepei között magyarok is felbukkannak ugyan, de a cselekmény középpontjában nem a magyar történelem alakjai és eseményei állnak. Ezek feltártsága természetesen esetleges: egész témaköröket képviselnek, melyeknek számos további színpadi feldolgozása született. Az autopszia alapján feldolgozott forrásokat harmincegy, csak a szakirodalomból ismert magyar tárgyú, illetve magyar vonatkozású cím- és előadásadat egészíti ki. Az így kapott adatsorok száma megközelíti a nyolcvanat. Ez a szám kb. az egyötödét teszi ki a magyarországi jezsuitáknál jelenleg ismert mintegy négyszáz magyar történeti tárgyú előadásnak, és tizennégyvel több, mint a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban eddig számon tartott hatvanhárom magyar tárgyú színjáték.¹⁰ Feltételezhető, hogy Magyarországot kivéve sehol másutt Európában nem mutattak be ilyen nagyszámú magyar történeti tárgyú színdarabot a vizsgált időszakban.

A források időbeli megoszlása azt mutatja, hogy 1575 és 1773 között folyamatos volt a magyar történeti tárgyú darabok előadása a német nyelvterületen. A kezdő dátum azért is jelentős, mert Magyarországról az első magyar történeti tárgyú jezsuita dráma tizenkét évvel későbbről, 1587-ből ismert.¹¹ Az utolsó előadás időpontja egybeesik a jezsuita rend feloszlásának évével. A legtöbb magyar történeti tárgyú darabot az 1610-es és 20-as években, 1680 és 1720 között, valamint az 1750-es és 60-as években játszották a német jezsuiták. Egyetértünk a megállapítással, mely szerint az első időbeli csúcspontot az erdélyi események és a harmincéves háború miatt Magyarország iránt megnövekedett érdeklődés magyarázza, s a második csúcspont Magyarország török alóli felszabadításának folyamatával függ össze.¹² Az 1750-es, 60-as

⁹ A források jegyzékét a tanulmány teljes, az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent, fentebb hivatkozott változata tartalmazza.

¹⁰ VARGA-PINTÉR, *Történelem a színpadon...*, i. m., 6; PINTÉR, *Szent István...*, i. m., 189.

¹¹ VARGA-PINTÉR, *Történelem a színpadon...*, i. m., 47.

¹² *Uo.*, 214.

évek nagyszámú magyar történeti tárgyú előadásának oka feltehetően abban keresendő, hogy ekkor általában is megnőtt a színjátékok száma a német jezsuitáknál. Így volt ez Magyarországon is, ahol az 1740 és 1773 között ismert, kb. százötven magyar történeti tárgyú darab közül több mint százat 1740 és 1760 között mutattak be.¹³

A források térbeli megoszlásának tanúsága szerint összesen harminchét helyen adtak elő magyar történeti tárgyú darabokat a német jezsuiták. Ez a Valentin által számba vett hetvenhét játszóhelynek közel a felét teszi ki. Magyarországon a negyvennégy jezsuita középiskola közül negyvenkettőben tudunk magyar történeti tárgyú darab bemutatásáról.¹⁴ Ez jelzi, hogy nincs számottevő különbség a magyar történeti tárgyú darabot előadó magyar és német játszóhelyek száma között. A játszóhelyek nagyjából a Bécs–Prága–Hildesheim–Köln–Luzern által kijelölt földrajzi körben helyezkednek el, többségük a délnémet területen, azon belül Bajorországban található. A legtöbb magyar tárgyú darabot Münchenben, Eichstättben és Dillingenben mutatták be, mindhárom helyen ötöt. Ezt követi Konstanz és Regensburg négyen, Augsburg, Bamberg és Luzern három-három előadással. Feldkirchből, Freiburgból, Hildesheimből, Ingolstadtból, Koblenzből és Landshutból kettő, a többi játszóhelyről egy-egy magyar történeti tárgyú darab ismert. Eszerint a Magyarországhoz közel fekvő, délnémet terület kollégiumaiban mutatták be a legtöbb darabot, de a viszonylag távolabbi kollégiumokban is, mint pl. Hildesheim, Freiburg/Br., Fulda, Paderborn és Prága, volt egy vagy két magyar tárgyú előadás. A közelebbi osztrák jezsuita kollégiumok feltűnően alulreprezentáltak. Egy-egy helyen rendszerint több év vagy évtized múlva követik egymást a darabok. A különböző helyen bemutatott drámák időrendjét együttesen vizsgálva megállapítható az is, hogy 1685–1689, 1697–1699, 1705–1707, 1717–1719 és 1764–1769 között minden évben volt legalább egy, két vagy három előadás.

A forrásanyag tematikus arányai nagy vonalakban megegyeznek a magyarországi anyagéval, a részletekben azonban számos különbség található. A kora középkori magyar történelem nemzetközi szempontból kisebb jelentőségű figurái és eseményei erősen szelektív módon váltak drámatémává a német jezsuitáknál. A magyarországi anyaghoz viszonyítva feltűnően hiányzik például Szent László és Salamon király alakja. Lászlóhoz hasonlóan Salamon is csupán mellékszereplőként tűnik fel egy-két darabban.

A vegyes házi királyok 1526-ig terjedő korából nemcsak Bebek Imre és Jagelló Ulászló, hanem Károly Róbert sem fordul elő önálló drámatémaként a német jezsuita anyagban, a legfeltűnőbb azonban a Hunyadi János-darabok teljes hiánya. A török hódoltság az utolsó időszak Magyarország történelméből, melynek alakjai és eseményei megjelentek a német jezsuita színpadon. Szembetűnő, hogy a török elleni harcok magyar szemmel nézve fontos, szim-

¹³ *Uo.*, 213.

¹⁴ *Uo.*, 213; VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites...*, i. m., I, XLIV–XLV.

bolikus jelentéssel felruházott katonai eseményei – mint például a mohácsi csata, Buda, Eger és Szigetvár eleste – és hősei, köztük Dobó István, a két Zrínyi Miklós és Jurisics Miklós, továbbá Thököly Imre és a Rákócziak teljesen hiányoznak a német jezsuita darabok témái közül.¹⁵ Míg Magyarországon több darab témája volt Buda visszafoglalása, a német drámák nem reflektáltak közvetlenül az eseményre, s a török elleni harcok kapcsán többnyire Ausztriát és a Habsburg uralkodókat dicsőítik. Különösen szembetűnő, hogy a német származású Andreas Friz latin nyelvű drámája a szigeti Zrínyi Miklósról, amely 1738-as pozsonyi bemutatását és nyomtatásban való megjelenését követően a Zrínyi-drámák sorát indította el Magyarországon, és 1762-ben németül is kinyomtatták, nem talált követőkre a német jezsuiták körében. Friz Salamon-drámája, mely a Zrínyi-darabbal együtt 1752-ben Bécsben jelent meg a szerző drámakötetében, ugyancsak hatás és előadás nélkül maradt német nyelvterületen. Teljes egészében hiányoznak a német jezsuita darabok témái közül a magyarországi reformáció, a rekatolizáció és a vallásüldözés eseményei, köztük a nevezetes áttérések, melyek több hazai jezsuita darab tárgyát alkották. Egyáltalán nem reflektálta a német jezsuita színház a nemzeti függetlenségi törekvések eseményeit sem. Ezek bemutatása a magyar törökverő hősök és a felekezeti kérdés ábrázolásával együtt nyilvánvalóan nem volt kívánatos a Habsburg-érdekeknek. A 18. század közelmúlt és kortárs eseményei ugyancsak teljes egészében hiányoznak a drámatémák közül.

Nemzeti sztereotípiák, jelképek és a nemzetsors toposzai

A továbbiakban a történeti események időrendjében haladva tekintjük át a darabok azon tartalmi és retorikai sajátosságait, melyek felvilágosítással szolgálnak a Magyarországról és a magyar történelemről alkotott képre vonatkozóan. Mint említettük, az államalapítás előtti időszakról csupán néhány, magyar vonatkozást is tartalmazó német darabot találtunk. Többször is feldolgozták Trebellus történetét, melyben a keresztény hitre tért bolgár uralkodó keményen megbünteti a kereszténységet megtagadó és a pogányságra visszatért fiát.¹⁶ Az 1698-as neuburgi előadás aktualitását a törökök visszaszorításának tizenöt éve tartó folyamata adta. Trebellust (705–719) a hunmagyar eredetmítosz nyomán nevezhették „magyar és bolgár király”-nak: a Bonfini által is megörökített történeti hagyomány szerint a bolgárok először a hunok szomszédságában laktak, s Trebellus legyőzte a magyarok mellett a hunok másik törzsének tartott avarokat.¹⁷

¹⁵ Vö. KILIÁN István, *Törökverő magyarok az iskoladrámákban*, Az Egri Múzeum Évkönyve, 1974, 171–192; STAUD, *Die Türkenkriege...*, i. m. (8. jegyzet).

¹⁶ Vö. SZAROTA, *Das Jesuitendrama...*, i. m. (6. jegyzet), II/2, 2257–2259.

¹⁷ Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum Decades*, 1.1.330.

A program szerint Magyarország a főszereplő a darab három részét követő allegorikus kórusjelenetekben, míg magában a cselekményben két magyar szereplő lép fel. Ezek a keresztény Rackinus, „Dux Hungarici”, Trebellus bebörtönzött keresztény fiának segítője, tanácsadója, barátja és egyik kiszabadítója, valamint Solymus, „Dux Hungarici Etnici”, aki föltehetően Rackinus hamis barátjának szerepét játszotta. Az első kórusban a szomorú Hungária a remeteségbe vonult Trebellushoz menekül. Pogány hősök és istenek, Hercules, Mars, Apollo és Diana üldözik, akiket a magyarok eddig tiszteltek. Hungáriát angyal menti meg előlük, aki átveszi az ország kormányzását. A második kórusban az igaz barát hiába keresi társát a zavaros állapotban lévő Magyarországon. A harmadik kórusban a görög egyház, melyből először jutott az igaz hit Magyarországra, vigasztalja a magyar egyházat, és megmutatja neki Julianus Apostata bukásának példáján, hogyan bünteti meg Isten az igaz hitől elszakadt királyt. Az epilógus következtetése szerint Trebellus pogányokon aratott győzelme eredményezte Magyarországon a keresztény hit felvételét. Magában a cselekményben a magyarok kisebb szerepet játszanak a németeknél, akiket Trebellus kereszténynek megmaradt fia hív segítségül pogány testvére ellen. A kórusok allegorizálása azonban teljes egészében Hungária alakjára épül. Külön figyelmet érdemel a harmadik kórus megjegyzése, mely szerint a kereszténység a görög egyház révén vált ismertté a pogány magyarok között.

A Szent István-darabokra térve, az összevetés tanúsága szerint számos ronkon vonás mutatható ki az azonos tárgyú magyar és német darabok között, s a király alakját itt és ott is változatos célok szolgálatába állították. A német darabok fő cselekményelemei lényegében megegyeznek a magyarországiakéval:¹⁸ Kupa, Konrád császár, Gyula és a bolgárok legyőzése; István királlyá választása és megkoronázása; házasságkötése Gizellával; Imre elvesztése és a trónutódlás kérdése; sikertelen gyilkossági kísérlet István ellen; a korona (az ország) felajánlása Máriának. Egyedül Vazul megvakíttatása és elűzése nem található meg a német darabokban, előfordul viszont az Imre herceg előtt Szűz Máriát szidalmazó, László nevű nemes nyelve kivágásának a motívuma. Ezek a cselekményelemek mutatják a magyarországi Szent István-hagyomány fő vonulatának német recepcióját. Nincs különbség abban sem, hogy István többszörösen összetett alakja különféle szimbolikus jelentéseket fejez ki: ő az uralkodói erények egyetemes tárháza, a keresztény erények hordozója és a katolikus hit védője; az elsőség, szentség és kiválasztottság képviselője; koronázása minden jövőbeli koronázásnak az előképe; személye az igazi Mária-tisztelet megtestesítője.

A darabok további közös vonása a mitológiai példázatok használata és a legitimációs szándék jelenléte. Ezek az ún. legitimációs drámák párhuzamot állítanak fel István és a jelenlegi uralkodók között, s ezzel kifejezik a Habsburgok legitimációs törekvéseit. Már utaltunk rá, hogy István többször volt ünnepi, reprezentációs előadások tárgya Magyarországon és a német nyelv-

¹⁸ Vö. PINTÉR, *Szent István...*, i. m. (8. jegyzet), 192–193.

területen. Az 1626-os bécsi *ludus caesareus* negyedik részének elején például Fortitudo és Achilles dicsőítik az osztrák uralkodóházat, s köszöntik a frissen megkoronázott III. Ferdinánd magyar királyt. A német és a magyar jezsuiták egyaránt többször figyelmen kívül hagyták a történeti kronológiát az életrajzi események egybekomponálásában. Gyakori a történeti események és a legendamotívumok keveredése, s párhuzamok figyelhetők meg az aktuális történeti, politikai helyzet és a cselekmény meghatározó elemei között. A cselekmény idővel leszűkül, a szerkezet egyszerűsödik. Neumayr Szent István-darabja 1750-es évektől érvényesülő magyarországi recepciójának német nyelvterületen megfelel a Regnum Marianum-motívum felerősödése, központi témává válása. Neumayr darabjában megjelenik a magyarok németgyűlöletének motívuma: a magyarok inkább készek áttérni a keresztény hitre, mintsem a német császár uralkodjon fölöttük.¹⁹

A különbségek felé fordítva a figyelmet, megállapítható, hogy míg a magyarországi Szent István-darabokban „a szent uralkodó alakja nem visel el semmiféle profanizálást vagy könnyedséget”,²⁰ a német daraboknak kedvelt eleme a király alamizsnálkodása és az ezt követő szakálltépés legendai eredetű motívuma. Ez a motívum bekerült a Szent Imre-darabok egy részébe is. Az 1627-es kölni előadás közjátékaiban többek között „leleményes tolvajok” alkotnak élőképet, a negyedik részben pedig tolvaj magyarok ellopják a trák hercegek Istvánnak szánt ajándékait. Az ilyen és ehhez hasonló, plautuszi jellegű komikus jelenetek és alakok beillesztése a bajor és osztrák jezsuita dráma egyik sajátosságának tekinthető.²¹

Míg Gizella királyné a magyarországi Vazul-drámákban többször intrikus, negatív figura, akire átruházódnak az István terhére rótt bűnök,²² a német Szent István-darabokban Gizella nem hangsúlyos alak, a Szent Imre-darabokban pedig egyértelműen pozitív szerepet játszik. Az 1746-os eichstätti Szent István-drámának, melyet a program elején álló tartalmi összefoglaló szerint a város alapításának és a keresztény hit felvételének ezeréves évfordulója tiszteletére adtak elő, fontos eleme a helyi történeti hagyomány bevonása a cselekménybe. A darabot a plébániatemplomban, Szent Vilibáld, az egyházmegye patrónusának ereklyéi közelében mutatták be, aki megtalálta az Attila hunjai által elpusztított korábbi templom maradványait. Az összefoglalás párhuzamot von Szűz Mária ősrégi városbeli tisztelete és Magyarország királynőjévé történt koronázása között.

¹⁹ ALSZEGHY, *Magyar tárgyú...*, i. m. (8. jegyzet), 104.

²⁰ PINTÉR, *Szent István...*, i. m. (8. jegyzet), 195.

²¹ Fidel RÄDLE, *Italienische Jesuitendramen auf bayerischen Bühnen des 16. Jahrhunderts = Acta Conventus Neo-Latini Bononiensi*, ed. R. J. SCHOECK, Binghamton (New York), *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 1985, 303–312, itt: 308; Jean-Marie VALENTIN, *Die Lustige Person im dramatischen Werk des J. B. Adolph S. J. und des Maurus Lindemayr O. S. B., Austriaca*, 1982/14 (Sonderheft „Aspekte des Komischen im österreichischen (Volks)-Theater, 18./20. Jahrhundert. Actes du colloque de Nancy 20–21 novembre 1981), 29–47.

²² PINTÉR, *Szent István...*, i. m. (8. jegyzet), 193.

A nemzetsors toposzai közül az 1627-es kölni Szent István-darab első részében megjelenik a *fertilitas Pannoniae*, amit Szűz Mária küld el Magyarországra. Az 1664-es halli előadás első részének kórusjelenetében Hungária örvendezik a hit előmenetelén, s Providentia megjósolja az ország utolsó falakig történő elpusztítását az eretnokség és Mohamed által. Az ötödik rész kórusjelenetében a Hit biztatja a keresztény fejedelmeket a török elleni harcra. Az utolsó falakig lerombolt ország képe a *ruina Hungariae* toposzra utal. Az 1712-es feldkirchi darab második részében a Konrád császár ellen induló magyar hadvezérek megerősítik Istvánnak tett esküjüket, mely szerint *életüket és vérüket* adják a királyért és az országért („pro Rege et Regno sanguinem ac vitam fundere”).

Szűz Mária segítségül hívása, a korona és Magyarország fölajánlása Szűz Máriának, azaz a *Patrona Hungariae* és a *Regnum Marianum* a darabok egyik kezdettől fogva kedvelt, változatos formában ismétlődő toposza. Neumayr Szent István-darabja az igazi Mária-tisztelet példaként mutatja be a királyt, aki fia halálát követően ajánlja országát Máriának. Mária neve itt Regina, Vicaria és Domina Hungariae, Szent Istváné Vicarius Mariae, s a pogány magyarok Magna Domina néven tisztelik és fogadják el Szűz Máriát. Ez a dráma nagymértékben ösztönözhetette a *Regnum Marianum* toposz felerősödését a német Szent István-darabokban. Az 1745-ös konstanzi darab epilógusa a *kert*-toposzra épül: Pannóniát István a pogányság pusztájából virágzó kertté változtatta a Máriának történet felajánlás révén („floruerit hortus, quot in eo flores plantavit Stephanus, dum Regnum Pannoniae in hortum mutavit, et Virgini sacravit”), melyben Luther rózsája tövisek közé vettetik, Kálvin liliomai elvadulnak, Arius és Mohamed pedig elnémulnak. Az 1746-os eichstätti énekes-zenés darab Mária eichstätti kertjével állítja párhuzamba Magyarországot mint Mária országát. A Magyarország mint Mária kertje motívum Ausztriára vonatkoztatva tűnik fel az 1759-es freiburgi előadás második kórusának végén.

Felesége, Gizella révén István fontos szerepet játszik a II. Henrik császárrá választásának történetét feldolgozó német darabokban. Ezekben a cselekmény menete nagy vonalakban követi Henrik legendáját, illetőleg a történeti eseményeket. A fő mozzanatok: Henrik Szent Volfgang sírjánál átélt látomása, melyet Henrik saját küszöbön álló halálának előjeleként értelmez; István és Gizella menyegzője; Henrik vetélkedése Ekhard meissenai őrgróffal; az őrgróf meggyilkolása; Henrik császárrá választása. Az 1722-es eichstätti darabban a program tanúsága szerint Istvánnak aktív, a cselekményt többször is előrevivő szerepe van, maga a cselekmény a program címe szerint az isteni előrelátást példázza. Az első felvonás II. jelenetében utalás történik István és Gizella tervezett esküvőjére, annak előkészületeire. A IV. jelenetben Henrik Szűz Máriáról beszél Istvánnak. A második felvonás III. jelenete játék a játékban: az István kíséretében lévő urak színjátékot adnak elő Henrik szórakoztatására arról, hogyan tervezik Magyarországon a bálványok lerontását és Mária képének felállítását. Ebben a jelenetben a pogány istenek lerombolása

Magyarország későbbi keresztény hitre térítésének az előképe.²³ A IV. jelenetben István kiszabadítja Gizellát Ekhard fogságából. A harmadik felvonás I. jelenetében olasz komédiások opera előadására készülnek István és Gizella menyegzője alkalmából. A negyedik felvonás III. és IV. jelenetében István felismeri az álruhában elrejtőzött Henriket, és kéri, térjen vissza az udvarba. Végül az ötödik felvonás V. jelenetében Henrik a császári koronával együtt megkapja Kunigundát, István pedig a keresztény hittel együtt Gizellát.

— A német Szent Imre-darabok fő motívumai Imre királyi származása és neveltetése; áhítatos, szent élete és Mária-tisztelete; szüzessége, amit a házasságban is megtartott; a világi életre való csábítások legyőzése; Imre korai halála és lelkének mennybevitel. A programok szerint ezeknek a daraboknak jóval szegényebb a cselekménye a Szent István-drámákénál, s mindegyikben a szüzesség erénye áll a középpontban. A szűkös cselekményt megpróbálták ellensúlyozni további motívumok bevonásával, mint pl. Imre lelki vadászata, illetőleg lelkének megméretése; István király alamizsnálkodása; Imre királyi elődei és követői a szüzességben; Imrével kapcsolatos csodák és látomások. Lehetséges, hogy a vadászat-motívum Imre halálának föltételezett okára utal. Itt is megtalálhatók a mitológiai párhuzamok, s az 1627-es konstanzi darab bővelkedik a komikus elemekben. Ilyen a beszélő nevek alkalmazása, melyek közül például az Imrét rosszra csábító udvaronc, Thrasonius neve Terentius *Eunuchus* című vígjátékának kérkedő katonájára utal. A vadász Cuculus az első rész végén a kocsmárossal együtt neveltető fabulát ad elő, majd a második részben a cigányokhoz megy jóslást tanulni, maga is cigány lesz, s ezzel a tudományával pénzt akar kicsalni a parasztoktól. A cigány kedvelt alak a magyarországi iskoladrámákban, de fellépése egy történeti tárgyú darabban különlegességnek számít.

A nemzeti jelképek közül az 1626-os dillingeni darab második részében feltűnik az országalma mint Magyarország és a világi élet jelképe. Ezt az Istenszeretet összetöri, majd a Szüzesség az ország címeréből a keresztet átnyújtja Imrének. A harmadik részben a Szüzesség figyelmezteti az árvasága miatt síró Magyar Királyságot, ami a *querela Hungariae* toposz változata. Hungaria géniuszok alakjában megjelenik az 1707-es burghauseni darab prologusában és epilógusában is. A prologusban Hungaria Mária segítségét hívja Mohamed ellen, az epilógusban az ő oltalmába ajánlja magát. A program bizonyos humorral ábrázolja Imre megkísértéseinek történetét, s az életében a nő szerepét betöltő Máriát emberi vonásokkal ruházza fel.

A harmadik Árpád-házi szentről, Erzsébetről bemutatott darabok közül egyedül az 1575-ös fudai előadás szövege maradt fenn. A darab címe magyar királylánynak, az argumentum a magyarok fényességének és Pannónia szülöttének mondja Erzsébetet. Maga a darab Erzsébet Thüringiában játszódó életét mutatja be, s felhasznál legendai eredetű motívumokat is. Amikor Erzsébet megözvegyül, szóba hozzák, hogy az özvegyek vissza szoktak menni hazájukba, ezt azonban Erzsébet határozottan elutasítja.

²³ SZAROTA, *Das Jesuitendrama...*, i. m. (6. jegyzet), I/2, 1732/a.

Mint említettük, I. (Szent) László királyról nem írtak önálló drámát a német jezsuiták. Mellékalakként azonban feltűnik például a II. Boleszláv lengyel király és Szaniszló krakkói püspök konfliktusát bemutató darabokban.²⁴ Az 1699-es jülich-i előadás programja szerint a cselekmény menete a következő: a király megöleti az ellene fordult püspököt, mire a pápa kiátkozza Boleszlávot, aki a lengyel nemesség elől fiával együtt Magyarországra menekül László királyhoz, végül büntudattól kínozva megőrül és öngyilkos lesz. Míg Boleszláv egyértelműen negatív figura, László semleges alak, aki csupán befogadja őt udvarába.

Az Árpád-kori magyar történelem uralkodóit és eseményeit tárgyaló német jezsuita színjátékok között külön csoportot alkotnak az I. András és I. Béla, illetőleg III. Béla fiai, Imre és András testvérharcát bemutató darabok. Az 1751–1773 között előadott drámák aktualitását az osztrák örökösödési háború (1741–1748) és a hétéves háború (1756–1763) eseményei, valamint az ezekben részt vevő ellenséges felek rokoni kapcsolatai adták. A téma elterjedését ösztönözhatték az azonos tárgyú korábbi és kortárs magyarországi darabok is. A programok alapján meghatározható a központi gondolat: a testvérek közti egyenetlenség, viszálykodás (*discordia*) bemutatása és elítélése. Az 1755-ös würzburgi előadás cselekményének fő mozzanatai: András a gyermek Salamon részére akarja biztosítani a trónt testvére, Béla ellenében; Béla színleléssel megmenekül az életveszélyből és Mesco lengyel herceggel szövetkezik András ellen; Béla megkegyelmez az ellene lázadóknak, a pogányságra hajlókat pedig számkivetésbe küldi; Bélát győztesként és királyként köszöntik. Az 1771-es landshuti előadás cselekménye nagy vonalakban megegyezik ezzel, annyi különbséggel, hogy itt András elmenekül és megölik, s a közzjáték a bibliai Salamon és Adonias testvérharcát idézi párhuzamként. Az 1773-as regensburgi előadás az *argumentum* és az azonos témájú zenés közzjáték alapján megegyezhetett a landshutival.

A III. Béla fiainak testvérharcát megjelenítő három darab, az 1751-es augsburgi, az 1756-os innsbrucki és az 1757-es dillingeni lényegében azonosnak tekinthető egymással a programokban közölt *argumentum*, prologus, szereposztás, cselekményvezetés és a két közzjáték alapján. Az 1751-es és 1756-os program csaknem szó szerint megegyezik. A fő cselekményelemek: Imre trónrakerülése; az országot két oldalról külső ellenség fenyegeti; András meg akarja szerezni testvére, Imre koronáját; Imre először tűri, majd leveri András lázadását, végül kegyelmet gyakorol. Bánk bán alakja mellékszereplőként tűnik föl a cselekményben. A prologusban Mars és Furor *Discordia* által felingerelve Pannónia trónjára tör, *Mansuetudo* azonban legyőzi őket. A közzjátékok a bibliai József és testvérei történetét állítják párhuzamba a magyarországi eseményekkel. A három program szoros összefüggése egyben megerősíti a drámatémák és szövegek kollégiumok közti közvetítéséről korábban mondottakat.

²⁴ Vö. 16. jegyzet.

Az 1757-es dillingeni program valamivel bővebb, s közli a prolóógus és a két közzjáték szövegét. A nemzeti jelképek közül az argumentumban megjelenik Szent István koronája, mint az uralkodói legitimáció eszköze. (Az egyik azonos témájú magyarországi darabban a testvérek közti béke biztosítékaként tűnik fel a Szent Korona.²⁵) A prolóógus végi ária a Habsburg uralkodók legitimációjának szándékával a hun–magyar rokonság gondolatára utal, s párhuzamot von Imre és a jelenlegi magyar uralkodók között. Eszerint a magyar trónon nem mindig Attila család árnyékai ülnek, hanem kegyes királyok, mint Imre, aki előképe az ausztriai királyoknak Pannónia trónján. Ők szüntették meg a barbárságot Pannóniában. A trón most Teréziáé és Ferencé, akik Imréhez hasonlóan bírják a kegyesség (mansuetudo) erényét. Ugyanitt megjelenik a *fertilitas* toposz változata, mégpedig az Ausztriával összekapcsolt Pannóniára vonatkoztatva: „Floresce jam Pannonia / Et Laureis, et olea / Jungenda posthoc Austriae / In Regum mansuetudine!”

A vegey házi királyok korát érintő darabok közös motívumai a török elleni küzdelem és a magyar trón körüli, gyakran véres események. I. (Nagy) Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Mátyás király gyakori szerepeltetését a török ellen vívott harcaik, *defensor fidei*-szerepük mellett elsősorban az magyarázza, hogy egész Európában ismert, az európai történelemre hatással lévő uralkodók és nagyszabású személyiségek voltak. Az I. (Nagy) Lajos király 1364-es törökön aratott győzelmének 300. évfordulóján, 1664-ben Augsburgban előadott színjátékban a cselekmény fő elemei a következők: Murad szultán fegyverkezése; Lajos király sereget gyűjt és haditanácsot tart; a túlerőtől félve Lajos Szűz Máriához fordul segítségért; a király álma; a győztes csata után a király hálát ad és templomot építtet Máriacellben. Feltűnik Szent István országfelajánlásának motívuma, s hogy Mária a magyarok úrnője. Az öt felvonás címe egy-egy allegorizáló kép: az *elárult*, a *megfélemlített*, a *megcsalt*, a *kétségbeesett* és a *győzedelmes* Magyarországra utal. A darab végén, a prémiumosztás előtt megjelenik a *propugnaculum Christianitatis* toposz változata: a zsákmányolt fegyvereket Lajos király hálából felajánlja Máriának, és fogadalmat tesz a máriacelli templom kibővítésére, amely a kereszténység legyőzhetetlen, szilárd vára („ein unüberwindliches festes Schloss der Christenheit”) legyen minden időkben Magyarország és Ausztria számára. A védőbástya toposzt itt tehát nem Magyarországra, hanem a máriacelli zarándokhelyre alkalmazták, ami előre jelzi a toposz 17. század végi áttevődését Ausztriára és a Habsburg uralkodókra.²⁶

Luxemburgi Zsigmond a hőse az 1759-ben Mindelheimben és az 1768-ban Eichstättben előadott darabnak. A két program tanúsága szerint az utóbbi

²⁵ VARGA –PINTÉR, *Történelem a színpadon...*, i. m. (4. jegyzet), 95.

²⁶ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban = Nemzet, identitás, irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter–GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 13–33, itt: 29.

előadás az előbbi nyomán, annak ismeretében született, s csupán kisebb eltérések találhatók. A cselekmény fő elemei: Zsigmond bebörtönzése a siklósi várba; a magyar királynő, Nagy Lajos özvegyének megölése és lányának elűzése; Károly László nápolyi király, azaz „Kis” Károly trónra juttatása; Zsigmond kiszabadulása és hatalmának helyreállítása; Károly László elűzése; Zsigmond második házasságkötése és Ausztriai Albert adoptálása. A két kórusjelenet Dávid és Absalom történetét idézi fel bibliai párhuzamként.

Mellékalakként tűnik fel Zsigmond a Magyarországra jött francia gróf, Baqueville török fogságba esésének és csodálatos kiszabadulásának történetét feldolgozó darabokban. Az 1688-as augsburgi program címlapja szerint a történet a török által megszállt Magyarország Ausztria általi felszabadításának párhuzama. A téma 1694-es és 1721-es, részben eltérő feldolgozásainak címe nem utal erre a párhuzamra, s a családi dráma irányába tolja el az értelmezést. 1688-ban, Buda felszabadítása után két évvel a darab egyértelműen politikai vonatkozást hordozott. Az augsburgi program több ellentmondást és történetietlen csúsztatást tartalmaz. Így például Luxemburgi Zsigmond és Bajazet szultán idejére teszi, forrásai alapján azonban 1386-ra helyezi az eseményeket. Elida Maria Szarota kommentárjában Bécs 1683-as felmentésével hozta összefüggésbe a darabot,²⁷ 1688-ban azonban már nem Bécs, hanem Buda felszabadítása volt aktuális, s a cím egyértelműen Magyarország felszabadításával állítja párhuzamba az esetet. A címlapon említett Achmed, akinek szolgaságából Magyarország megszabadult, nem konkrét személyt takar, hanem szimbolikusan utal a törökre.

A cselekmény fő mozzanatai a következők: Baqueville Magyarországra jön harcolni a török ellen; a törökök elfogják; Luxemburgi Zsigmond seregei legyőzik Bajazetet; hétévi fogság után Baqueville Szent Julián révén csodálatos módon kiszabadul a fogságból és hazatér családjához. Allegorikus módon Magyarország többször is feltűnik a darabban. A második felvonás végén, a IX. jelenet utáni kórusban, a törökkel vívandó csata előtt katonák holttesteivel fölött játszó holdfény utal Hungaria elképzelt török fogságára, majd a megsebesült Magyarországot Ausztria kivezeti a csatából („Hungaria vulnerata per Austriam ex acie subducitur”). A harmadik felvonás IV. jelenetében megjósolják a Török Birodalom bukását Ausztria révén, s Magyarországot előhívják a sírból („Hungaria e tumulo vocatur”). A VI. jelenetben najádok és osztrák ifjak örvendeznek a boldog Magyarországnak. Az ezt követő kórusban Ausztria hálából oszlopot emel Szűz Máriának, melyhez Magyarország egy dunai kagylóból készült gemmát ajánl fel a Magyarország címeréből származó keresztel, „In hoc signo vinces” felirattal. Az epilógus az Ausztria által megszabadított Magyarország triumfusával kezdődik, amit Hungaria felajánl Máriának, az ország segítőjének. A segítő Mária képét ráhelyezik a hold által húzott diadalkocsira, végül Ausztria és Magyarország közösen dicsőíti Máriát a győzelemért.

²⁷ SZAROTA, *Das Jesuitendrama...*, i. m. (6. jegyzet), I/2, 1705–1707.

Zsigmond alakja teljesen háttérben marad a cselekményben, s a gróf csodálatos megszabadulása egy szent révén Magyarország Ausztria által történt felszabadításának lesz az előképe. A darab jól mutatja, hogy a török háborúkkal kapcsolatos jezsuita drámák szerzőinek többsége a történeti tényektől eltérően Lipót császárt tekintette a török elleni felszabadító háborúk vezető személyiségének, és Ausztriát tartotta Magyarországot és Európát megmentőjének.²⁸

Az V. (Utószülött) Lászlóról 1699-ben Regensburgban bemutatott darabban feltűnik Hunyadi János alakja, fia, Hunyadi László révén, s „Nagy” Hunyadiként, világraszóló hősként és a törökök veszedelmeként emlegetik. A program szerint V. László eljegyzését és korai halálát, Hunyadi László és Mátyás fogságát, Cillei Ulrik megölését és Hunyadi László lefejezését adták elő. Az 1687-es augsburgi Mátyás-darabban Mátyás Hunyadi Jánostól való születését, bebörtönzését, kiszabadulását és királlyá választását állították a középpontba. A prológus szerint Mars Turcicus menekül Bellona Christiana elől. Az utóbbit Hunyadi János és Mátyás testesíti meg, akik I. Lipót császár és fia, I. József előképei. Az első felvonásban fellép a II. Mohamed szultánon győztes Hunyadi János, akit halála után két fia sirat, a halott Hunyadi pedig elköszön fiaitól. Hunyadi Jánost Magyarország és az egész keresztény világ hőségének nevezi a program, a gyermek Hunyadi Lászlót és Mátyást pedig apjukhoz egészen hasonlóknak mondja: reménység szerint ők lesznek Magyarország védőbástyái, melyeken a török betöri a fejét („schöpfte man die Hoffnung das Königreich Ungern wurde mitler Zeit an ihnen haben zwo veste Vor-Mauren an welchen der Türckische Übermuth den Kopf gar zerstoßen oder wenigstens in seinen Anschlägen wurde zuruck gehalten werden”). A *propugnaculum* toposzt itt tehát nem az országra, hanem személyekre alkalmazták. A program egyben jó példa arra, hogy a török tárgyú és török vonatkozású darabok egy részében Szent István, Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás előképül szolgáltak a Habsburg uralkodóknak a pogányság legyőzésében, s a magyar uralkodók és hadvezérek szerepeltetése közvetve a Habsburgok magyarországi legitimációját szolgálta.

Ugyanezt a témát dolgozta fel az 1689-es hildesheimi előadás a két Hunyadi fiúról és az 1697-es müncheni Hunyadi László-dráma. Az 1689-es hildesheimi program szerint a mitológiai utalásokkal és komikus jelenetekkel átszótt darabban a magyar trónért folyó küzdelem áll a középpontban. A második rész szimbolikus előjátékában az elűzött V. (Utószülött) László trónra kerülésének párhuzamaként najádok kihalásszák a Dunából a magyar királyi jogart, és László hálójába űzik az országot. A Mátyás fogságát és királlyá választásának történetét bemutató 1702-es müncheni darab különlegessége, hogy a második felvonást követő Chorus Intercalaris Krisztus halálával állítja párhuzamba Hunyadi László erőszakos halálát. Nagy Júlia megfigyelése szerint ezzel átértékelődik az addigi történet: V. László Pilátussal, Cillei Ul-

²⁸ STAUD, *Die Türkenkriege...*, i. m. (8. jegyzet), 190.

rik Júdással kerül párhuzamba.²⁹ Mátyás királlyá választása a harmadik felvonásban lényegében a jutalom elnyerése a vitézségért, bátorságért és az Istenbe vetett hitért. Mátyás mintegy átveszi bátyja szerepét; hatalomra jutása Krisztus égi uralmát példázza.

Az 1706-ban Regensburgban és az 1710-ben Eichstättben bemutatott két Cillei-darab közeli kapcsolatban áll egymással: az utóbbi a programok szerint az előbbinek kissé módosított változata, s közös forrásra, Carolus Kolczawa 1703-ban megjelent, azonos témájú drámájára vezethetők vissza. A cselekmény politikai hátterét, a Hunyadi és a Cillei család vetélkedését az argumentumban közölt Bonfini-idézet világítja meg. A darabban Cillei Ulrik nemcsak rossz politikus, mint az 1706-os program címe állítja, hanem egyértelműen negatív figura ravaszsága, gyűlölete, irigysége, gőgje és hatalomvágya miatt. A darab rövid cselekménye: Cillei bevádolja a Hunyadi fiúkat László királynál, majd megölésüket tervezi; a Hunyadi-párti magyarok felfedik a tervet, és végeznek Cilleivel. Hunyadi János jelzője a tartalom összefoglalásában „a törökök veszedelme” („Schrecken der Türcken”). A programok szerint a darabban nem esett szó a bemutatott események tragikus folytatásáról, Hunyadi László halálra ítéeléséről és kivégzéséről Cillei gyilkosaként.

Az 1719-es landshuti Mátyás-darab ismét Mátyás fogságra vetését, kiszabadulását és királlyá választását mutatja be, részben hasonló módon, mint a már említett, 1687-es augsburgi előadás. A bibliai párhuzam itt ismét József és testvéreinek története. Az események színhelye Prága, s új motívum Kapisztrán János Szilágyi Mihálynak adott jóslata, mely második Nagy Sándornak, Mohamed ellen az ország védőjének és eljövendő királynak nevezte Mátyást. Ugyanez a jóslat megtalálható a Hunyadi testvérpár történetét bemutató 1728-as ingolstadti darabban. Ez Budán játszódik, s itt Atalja és Jóás története a bibliai párhuzam. A programok tanúsága szerint ezt az ingolstadti darabot ismételhette meg az 1732-es dillingeni előadás.

A 16–17. század történelmi figuráit és eseményeit bemutató darabok közül kettőt emelünk ki. A Buda felszabadítását követő évben, 1687-ben Landsbergben bemutatott darab központi alakja Lodovico Gritti, akinek sorsa az argumentum szerint a szerencse szomorú játékát példázza. A darab első részében a szultán követségbe küldi Grittit Magyarországra, hogy tájékoztassa az ország helyzetéről. Szapolyai János udvarában a magyar főurak egy része ellenségesen fogadja. A második részben fellép Cibak Imre váradi püspök, aki nem bízik Grittiben. Tárgyalásaik nem vezetnek eredményre. Gritti a törökökkel együtt rátámad Cibakra, és megöleti. A harmadik részben a menekülő Grittit a magyarok elfogják, kezét levágnak, és lefejezik. Gritti egyértelműen negatív figura: halála megérdemelt büntetés a törököknek tett szolgálataiért. Mint a programot kommentáló Elida Maria Szarota megfigyelte, a darabban hangsúlyos gondolat az ország szabadságának megvédése, és a magyarok melletti állásfoglalás a törökökkel szemben.³⁰ A szerző (choragus)

²⁹ NAGY, *Keresztény Herkulesek... i. m.* (8. jegyzet).

³⁰ SZAROTA, *Das Jesuitendrama... i. m.* (6. jegyzet), III/2, 2143–2145.

többnyire pontosan követte írott forrásait, ismerte az ország egykori helyzetét, politikai törekvéseit, s tisztában volt az ábrázolt konfliktus aktualitásával.

Az 1746-os freiburgi előadás témája Esterházy Miklós nádor életének egyetlen epizódja, mely a címlap szerint az igazság szeretetét példázza. Családjá történetének megírása közben Esterházy felismeri, hogy az általa birtokolt Regéc vára a hozzá tartozó javakkal együtt az Agalkus, azaz Alaghy család utolsó sarjának, Ferencnek a tulajdona. Vissza akarja adni a javakat jogos tulajdonosának. Esterházy István és Faustinus, a nádor tanácsosa azonban rejtett csalást feltételezve felkeltik a nádor gyanúját. Különböző bonyodalmak után végül megtörténik a javak visszaszolgáltatása.³¹ A két bibliai tárgyú kórusjelenet témája Áháb király isteni büntetése Nábót szőlőjének erőszakos eltulajdonítása miatt. A darab jelzi, hogy a 18. század közepén egy neves magyar főúri család életének nem túl jelentős epizódja is drámatémává válhatott, ha alkalmasnak tartották egy adott elképzelés igazolására. A program nem említi a kort, melyben a cselekmény játszódik, s a szereplők nemzeti hovatarozásának sincs különösebb jelentősége. A tény, hogy a szerző (choragus) Nádaszi János *Annua eremus* című művének néhány soros említéséből négyfelvonásos darabot tudott szerkeszteni számos fiktív szereplővel, köztük az intrikus alakjával, csábítási jelenettel, táncbetéttel és két kórusal, aláhúzza a műfaj alapvetően fikcionális jellegét. Magyarországon két Esterházy-darabról tudunk, ezek azonban más témát dolgoznak fel,³² s német nyelvterületről sem ismert a regéci vár visszaadásának motívumára épülő további előadás. Az 1746-os freiburgi dráma tehát egyedinek tekinthető.

Összegzés

A retorikai, tárgy történeti és imagológiai megközelítés tanúsága szerint ezt a forrásanyagot többé nem lehet figyelmen kívül hagyni a Magyarország külföldi képét alakító irodalmi források között, s a vizsgálat hozzájárult a jezsuita színház nemzetközi kapcsolathálózatának feltárásához. A különböző esztétikai színvonalon álló színjátékok sajátosan német, azon belül katolikus és jezsuita horizontból szemlélt, helyenként rendkívül elnagyolt, máskor meglepően részletes jellemzését adják a magyar történelemnek. A téma-rendben, a felhasznált forrásanyagban és a feldolgozás módjában egyaránt számos szignifikáns különbséget találtunk a magyarországi anyaghoz viszonyítva. A történeti tények mellett számos fiktív szereplőt és cselekményrész-

³¹ A történeti kutatás szerint Regéc 1560-ban lett az Alaghy család birtoka. Esterházy Miklós 1635-ben szerezte meg, akitől 1644-ben I. Rákóczi György ostrommal vette el.

³² VARGA-PINTÉR, *Történelem a színpadon...*, i. m. (4. jegyzet), 155–156.

letet, mitikus és legendai eredetű elemet, jelképes értelmezést, szimbolikus identitásképző motívumot és a nemzeti önértelmezést érintő retorikai toposzt vonultatnak fel a drámákban, s előfordul a magyar történelmi események összekapcsolása a helyi történelmi hagyományokkal. A magyar vonatkozású darabokban többször a chorus jelzi a darab cselekményével párhuzamos magyar eseményt, máskor a prologus világít rá a tárgy magyar összefüggéseire.³³ Előfordul az is, hogy magában a programban nincs semmiféle magyar vonatkozás, s csupán az előadás időpontja utal a kapcsolatra az aktuális magyarországi történelmi eseménnyel.

A darabokból változatos kép rajzolódik ki a magyar történelemről, s ez a kép az európai politikai mozgásoknak és érdekeknek, illetőleg Magyarország történelmi és politikai helyzetének megfelelően folyamatosan módosul. A kép hiányai, fehér foltjai legalább annyira tanulságosak, mint kitöltött részletei. Ebben a képből összességében több a pozitív, mint a negatív elem, a magyarok némely negatív jellemvonását azonban többször bírálják. Nincs nyoma ellenségességnek az országgal, a magyarokkal szemben. Nem találtak nyomát előítéleteknek, s a korabeli nemzetkarakterológiák jellegzetes „magyar” tulajdonságai sem jelennek meg a forrásokban. A jelenség fő oka a műfaj elsődleges pedagógiai célkitűzése, alapvetően funkcionális jellege és iskolai használata, ami sok mindent eleve kizár a színpadi feldolgozás lehetőségei közül. A szerzők nagy távolságból szemlélik, és egységes egészként kezelik Magyarországot. Nem szólnak az ország három részre osztottságáról, s csak elvétve említik meg az Erdélyi Fejedelemséget. Nem vesznek tudomást a társadalom rendi tagozódásáról, etnikai rétegződéséről, felekezeti megosztottságáról és nyelvi sokféleségéről sem. Bár rendszerint Hungáriáról vagy Pannóniáról beszélnek, a forrásanyagból nem rajzolódik ki átfogó kép az egész országról, annak történelméről. Az egyes történelmi események és azok szereplői állnak a középpontban, amelyek és akik csak kivételesen reprezentálják az ország egész történelmét.

A történelem tanulságos példázatként való aktualizálásának, instrumentalizálásának és funkcionalizálásának fontos eszköze a történelmi témák többszörös retorikai beágyazottsága. A retorikai meghatározottság egyaránt érvényesült az ábrázolt személyek és események kiválasztásában, a keretszövegekben, a cselekményben, a szereposztásban, az allegorikus közjátékokban, a bibliai és mitológiai párhuzamokban, s megjelent a rejtett történelmi és politikai utalások, a toposzok, jelképek és forráshivatkozások szintjén. A magyar történelmi önértelmezés számos eleme megtalálható a forrásanyagban, részben közvetlenül, részben közvetett formában. Ugyanakkor néhány olyan eseményt is feldolgoztak a német jezsuiták, amelyek nem tartoznak feltétlenül a magyar történelmi emlékezet körébe. A magyar történelem itt kirajzolódó képe erősen szelektív, gyakran torzít a történelmi hűség rovására, s ez a torzítás több esetben szándékosság következménye.

³³ Vö. ALSZEGHY, *Magyar tárgyú...*, i. m. (8. jegyzet), 100–101.

A történeti tárgyak feldolgozásának módját alapvetően meghatározták a fikciós műfaj követelményei, a jezsuita dramaturgia idővel változó szabályai, a retorikaoktatás és a nevelés igénye, a felhasznált források, valamint az alkalmazkodás a jórészt nemes ifjakkól álló diákok neméhez és életkorához. Fontos szempont volt az egyensúlyra törekvés a történeti tárgy, a mitológiai, bibliai allegorizálás, a szimbolikus látványelemek és a komikus, szórakoztató mozzanatok között. A német jezsuiták részletesen kidolgozott topikával ábrázolták a magyar történelem kiemelkedő alakjait, eseményeit és jelképeit. A legfontosabb nemzeti jelképek mint látványelemek kivétel nélkül feltűnnek a forrásanyagban. A nemzeti önértelmezés középkori és humanista eredetű toposzai mellett a 16–17. században kialakult új nemzeti sztereotípiák és toposzok többsége is megjelenik. Közülük a legismertebb, legáltalánosabb érvényű és leginkább variálható formákat használták a leggyakrabban.

A toposzok egyaránt megjelennek konkrét történeti eseményekkel összefüggésben és allegorikus formában, de egyetlen toposz sem vált egy egész darabot meghatározó tényezővé. A nemzetsors toposzainak egy része sajátos átértelmezésen ment át, s új változatok, átvitelek és kombinációk jöttek létre. Túlsúlyban van a nemzeti sztereotípiák, jelképek és toposzok felekezeti igénybevétele, katolikus értelmezése, míg a kálvinista történelemszemléletben gyökerező speciális toposzok hiányoznak, kifejezetten protestánsellenes megjegyzés pedig ritkán fordul elő. Csak elvétve található utalás a német-magyar ellentétre, a magyarok Habsburg-ellenességére és németekkel szembeni önvédelmi törekvéseire. A magyar viszonyokat jellemző, topikusan ismétlődő, legfontosabb sajátosság a nemzeti megosztottság, a viszálykodás, a testvérharc, az egység hiánya.

GÁBOR TÜSKÉS–ÉVA KNAPP

*Rhetorische Topoi der ungarischen Geschichte
im deutschen Jesuitendrama*

Im Laufe der eigenen Forschungsarbeit wurden aus dem deutschen Sprachraum insgesamt neununddreißig Dramentexte und Periochen, darunter vier vollständige Texte sowie einunddreißig nur aus der Fachliteratur bekannte weitere Stücktitel und Aufführungsdaten zur ungarischen Geschichte in Betracht gezogen. Untersucht wurden ferner neun Texte und Periochen mit einem Ungarnbezug, d. h. in deren Rollen auch Ungarn auftreten, aber im Mittelpunkt der Handlung nicht die Gestalten und Ereignisse der ungarischen Geschichte stehen. Die Aufführungen liegen zwischen 1575 und 1773, die insgesamt 37 Aufführungsorte sind in dem durch die Städte Wien, Prag, Hildesheim und Luzern markierten geographischen Raum zu finden. Die thematische Verteilung des deutschen Quellenmaterials stimmt mit der des

ungarischen in groben Zügen überein, in den Einzelheiten gibt es aber zahlreiche signifikante Unterschiede. Genauso wie in Ungarn handelt es sich auch bei den meisten im deutschen Sprachraum aufgeführten Dramen ungarischer Thematik um die Geschichte des Mittelalters und der Türkenzeit, während die Ereignisse der jüngsten Vergangenheit und der Gegenwart kaum auf die Bühne kommen.

In den Dramen zeichnet sich infolge der Stoffvielfalt ein abwechslungsreiches Bild über die ungarische Geschichte ab. Dieses Bild ändert sich jedoch kontinuierlich entsprechend den jeweiligen europäischen politischen Bewegungen und Interessen bzw. der historischen und politischen Lage Ungarns. Ein wichtiges Mittel zur Aktualisierung, Instrumentalisierung und Funktionalisierung der Geschichte als einer lehrreichen Parabel ist die mehrfache rhetorische Einbettung der historischen Themen. Die rhetorische Bestimmung kam in der Auswahl der dargestellten Personen und Ereignisse sowie in den Rahmentexten, der Handlung, der Rollenverteilung, den allegorischen Zwischenspielen, den biblischen und mythologischen Parallelen gleichermaßen zur Geltung und erschien auch auf der Ebene der verborgenen historischen und politischen Verweise, der rhetorischen Topoi, der Symbole und der Quellenzitate. Im Quellenmaterial sind zahlreiche Elemente des historischen Selbstverständnisses in Ungarn zu finden, teils in direkter, teils in indirekter Form. Es wurden von den deutschen Jesuiten auch einige Ereignisse bearbeitet, die nicht unbedingt zum Bereich der historischen Erinnerung in Ungarn gehören. Das sich hier abzeichnende Bild der ungarischen Geschichte ist recht selektiv, es verzerrt häufig die Fakten zu Lasten der historischen Treue, und diese Umdeutungen folgen in mehreren Fällen einer bestimmten Absicht.

Die Art und Weise der Bearbeitung der historischen Themen wurde grundlegend bestimmt durch die Anforderungen der fiktionalen Gattung, durch die sich mit der Zeit ändernden Regeln der Jesuitendramaturgie, durch die Ansprüche des Rhetorikunterrichts und der Erziehung, durch die herangezogenen Quellen sowie durch die Anpassung an das Geschlecht und Lebensalter der zumeist aus jungen Adeligen bestehenden Schülerschaft. Die Gleichgewichtsbestrebungen zwischen dem historischen Stoff, der mythologisch-biblischen Allegorisierung, den symbolischen Elementen und den komisch-unterhaltsamen Momenten waren auch wichtige Gesichtspunkte der literarischen und theatralischen Gestaltung. Die herausragenden Gestalten, Ereignisse und Symbole der ungarischen Geschichte wurden von den deutschen Jesuiten in einer ausführlich ausgearbeiteten Topik dargestellt. Die wichtigsten Nationalsymbole als bühnenwirksame Elemente tauchen im Quellenmaterial ohne Ausnahme auf. Neben den mittelalterlichen und humanistischen Topoi der nationalen Selbstreflexion erscheint auch die Mehrheit der im 16. und 17. Jahrhundert herausgebildeten neuen nationalen Klischees und rhetorischen Topoi. Unter ihnen wurden die bekanntesten, die allgemeingültigsten und die am meisten variierbaren Formen am häufigsten verwendet.

Die rhetorischen Topoi treten in Verbindung mit konkreten historischen Ereignissen wie auch in allegorischer Form auf; aber kein Topos ist zu einem ein ganzes Stück bestimmenden Faktor geworden. Ein Teil der Topoi erfuhr eine eigenartige Umdeutung bzw. Verformung und es entstanden neue Varianten, Übertragungen und Kombinationen. Dominierend ist die konfessionelle Inanspruchnahme und katholische Interpretation der nationalen Klischees, Symbole und Topoi, während die in der kalvinistischen Geschichtsauffassung verwurzelten speziellen Topoi und andere rhetorische Elemente fehlen. Ausgesprochen antiprotestantische Bemerkungen kommen äusserst selten vor. Nur ab und zu findet man Hinweise auf die deutsch-ungarische Feindseligkeit, auf die antihabsburgische Haltung der Ungarn sowie auf die Selbstverteidigungsbestrebungen der Ungarn gegen die Deutschen. Die sich topisch wiederholende, wichtigste Eigentümlichkeit der ungarischen Verhältnisse ist in der Gespaltenheit der Nation, in den permanenten Streitigkeiten, im Bruderzwist und im Fehlen der Einheit zu finden.